

ΤΑΣΟΣ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗΣ 1950-1966:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΙΣΤΗ ΣΤΗΝ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ

Ή
Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΗΤΤΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΣΤΗΝ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ¹

*Ίσως νά τό βρα, αλλά δε θα σας το πώ
Γιατί τότε σεις τι θά ψάχνετε,
Τάσο, Λειβαδίτη²*

Είναι κοινός τύπος ο έντονα βιομακτωλός χαρακτήρας της πρώτης ποίησης του Τάσου Λειβαδίτη, όπως και η έντονα συγκινησιακή χρήση της γλώσσας, ιδιαίτερα στα πρώτα του έργα. Η ποίηση αυτή αποτελεί μετουσίωση των παθών του ποιητή και του κόσμου του, που μας τα έδωσε αυθόρμητα, αβρά κι ανεπιπρόληπτα, με πλήρη επίγνωση της πράξης του, χωρίς παρέκκλιση από τους στόχους και την ιδεολογία του. Όπως τα έζησε.

Α'. Η περίοδος της πίστης ή της βεβαιότητας (Θέση)

Ο Λειβαδίτης συνειδητοποιεί την ποίηση ως πράξη και αγώνα. Στον Άλφραδο με το ταμπούριλο, απαντώντας σ' αυτούς που του αποκαλούν να είναι ποιητής και μιλώντας εξ ονόματος του λαού, με τον οποίο ταυτίζεται, διασαφίζεται πως η ποίηση είναι τραγούδι, είναι ο τροφодότης της ελπί-

1. Ο τίτλος της εισήγησης θα μπορούσε να διαβαστεί και κοπτότα: «Από την απορία στην πίστη. Είναι θέμα οπτικής και καταβεβιάωσης εκείνων που μιλούν για τη χριστολογική περίοδο του Λειβαδίτη. Όσο για την αήθεια, αυτή περιλαμβάνει στην υποχρέωση του κληρονομικού λόγου του ποιητή που υποδηλώνει έναν έρμιο προβληματισμό και μια φιλοσοφικότερη συνειδητοποίηση της πραγματικότητας και της ιστορίας.

2. «Διαθήκη», Τάσος Λειβαδίτης, Ποίηση, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1988, τ. τρίτος, σ. 299.

δας, το αντίδοτο σε όλες τις δυστυχίες, η έκφραση της ελευθερίας και η προϋπόθεση μιας αξιοπρεπούς ζωής:

*«Δεκαπέντε χρόνια τραγουδήσαμε και ζήσαμε, γράφει.
Πούναι, λοιπόν, τα δικά σας τραγούδια;
«όποιος δεν τραγουδάει πεθαίνει»¹.*

Όμως στο ξεκίνημα της ποιητικής του προσπάθειας, σε μια εποχή που μοιάζει πολύ μακρινή, αλλιώς αντιλαμβανόταν την ποίηση:

*«Κάποτε ονειρευόμαστε να γίνουμε μεγάλοι ποιητές
μιλούσαμε για τον ήλιο...»².*

Όμως οι περιστάσεις επιβάλλουν τις δικές τους αναγκαιότητες και τον επαναπροσδιορισμό των στόχων προς στην αμείλικτη πραγματικότητα. Τη στοχοθεσία του εκείνη την αναθεωρεί, καθώς ωριμάζει, και στην «Απλή κουβέντα» κάνει την αυτοκριτική του και την επανιεράρχηση των προτεραιοτήτων που θέτει. Οι παλαιότερες αισθητικές προσδοκίες και επιδιώξεις φαίνεται να υποχωρούν, ενώ ο ιδεολογικός αγώνας κερδίζει τώρα την προτεραιότητα. Η ποίηση «σιρατεύεται» στο όραμα της κοινωνικής αλλαγής:

*«Εκεί που άλλοτε λέγαμε: ουρανός, τώρα λέμε: κουράγιο.
Δεν είμαστε πια ποιητές
παρά μονάχα
σύντροφοι
με μεγάλες πληγές και μεγάλα όνειρα»³.*

Τον «ποιητικό του αναπροσανατολισμό» τον βιώνει τώρα και τον συνειδητοποιεί ως συλλογική γέννα των αγωνιζόμενων αδερφών. Ο ποιητής γίνεται η συνείδησή τους, ο εκφραστής του συλλογικού υποκειμένου:

*«Είναι τα εκατομμύρια αδέρφια μας και ο αγώνας μας
που σαν μια φαρδειά κοιλιά
με γέννησαν σ' αυτό το σταυροδρόμι που φυσάει»⁴.*

1. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση*, τ. πρώτος, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1985. Βλ. το ποίημα «Ο άνθρωπος με το ταμπόρλο», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 194-195.

2. Βλ. το ποίημα «Απλή κουβέντα», Τάσος Λειβαδίτης, ό.π., σ. 106.

3. Ό.π. σημ. 2.

4. Βλ. το ποίημα «Ο άνθρωπος με το ταμπόρλο», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 198.

Γι' αυτό και η ποίησή του φανερώνεται ως καρπός του ορμέμφυτου, ως η αυτόματη διαδικασία μιας επαναστατικής συμπεριφοράς:

«Το τραγούδι μου γεννήθηκε μέσ' απ'
τα αίματα
όπως γεννιέται μια σημαία»¹.

Φυσικό επακόλουθο αυτής της συνειδητοποίησης είναι το γεγονός ότι αυτοί που τον γέννησαν αποτελούν και τους αποδέκτες του επαναστατικού λόγου του. Είναι οι εργάτες, οι χωριάτες, οι αγωγιάτες, οι οδοκαθαριστές, οι καρβουνιάρηδες, οι γυρολόγοι, οι φυλακισμένοι του Ιτζεδίν, οι πλύστρες.

«Γ' αδέρφια στο θάνατο κι οι σύντροφοί μου στην ελπίδα», όπως γράφει.

Κι αν γράφει ποίηση πια, είναι γιατί αισθάνεται επιτακτικό το χρέος του να συμβάλει στη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου. Πιστεύει χωρίς επιφυλάξεις ότι

«Η δημιουργία του κόσμου δεν τέλειωσε ακόμα,
Την τελειώνουν κάθε μέρα ισότιμα
οι εργάτες
και οι ποιητές»².

Συνεπώς στην επαναστατική του ιδεολογία, στο ποίημα «Κριτική της ποίησης» καλεί τους ομότεχνούς του, τους ποιητές, να βγουν στους δρόμους, να παν στα εργοστάσια και στις λαϊκές αγορές για να διαπιστώσουν την κοινωνική αναφορά και την απήχηση της ποίησής τους. Γιατί εκεί δεν έχουν πέραση και θέση «οι μυξάρικοι στίχοι», αλλά αυτοί που προετοιμάζουν το μέλλον του κόσμου.

Στον «Ύποπτο με το ταμπούρλο» ορίζει την ποίηση ως επαναστατικό λόγο και τον ποιητή ως μπροστάρη του λαού και οδηγό που χαράσσει το δρόμο και πρωτοπορεί στον αγώνα.

«Απόψε είμαι ο τυμπανιστής μιας απέραντης στρατιάς
με δύο δισεκατομμύρια μαχητές ακροβολισμένους μες στη νύχτα
Και προχωράμε»³.

1. Βλ. Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 198.

2. Βλ. το ποίημα «Γένεσις, Β'» Τ. Λειβαδίτης, ό.π. σ. 160.

3. Βλ. Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 201.

Και δεν πρόκειται καθόλου για αφέλεια, γιατί ο Λειβαδίτης δεν τρέφει αυταπάτες. Ξέρει ότι η εποχή του είναι «αιώνας εμπορίου», ότι ο νόμος «της προσφοράς και της ζήτησης» ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις. Ξέρει ακόμα ότι και η «κάθε λέξη είναι ένα μικρό ανήθικο εμπόριο», γι' αυτό και ο αγώνας του για την ποίηση, που είναι ταυτόχρονα αγώνας και για την κοινωνική αλλαγή, είναι σκληρός και το τίμημα που πληρώνει είναι βαρύ και ασήκωτο. Είναι όμως αποφασισμένος να μη λυγίσει κάτω από το βάρος του αγώνα και προπαντός είναι βέβαιος για τη μελλοντική του δικαίωση:

*«Κι όταν πεθάνω και δε θά 'μαι ούτε
λίγη σκόνη πια
μέσα στους δρόμους σας
τα βιβλία μου, στέρεα και απλά
θα βρίσκουν πάντοτε μια θέση πάνω
στα ξύλινα τραπέζια
ανάμεσα στο ψωμί
και στα εργαλεία του λαού»¹.*

Αυτός ο προφητικός τόνος, η βεβαιότητα που μοιάζει με έπαρση, πηγάζει από την πίστη, την αγωνιστική του συνέπεια και την επιμονή του στα ιδανικά που τον θέρμαναν στους αγώνες του και τον οδήγησαν με καιρό και με κόπο στο ωρίμασμα και στο πέρασμα από το «εγώ» στο «εμείς».

Σύμφωνα λοιπόν με τις παραπάνω παραδοχές του ποιητή για το ρόλο της ποίησης, για τη θέση του ποιητή μέσα στο κοινωνικό σύνολο, για το κοινό στο οποίο απευθύνεται, διαλέγει τη θεματική του, υιοθετεί την τεχνική, με την οποία θα την υποστασιώσει σε ποίηση, και δημιουργεί το έργο του.

Έχει γίνει λόγος² για την υιοθέτηση από τον ποιητή νέων ευλύγιστων ρυθμών για την πεζή εκμυστήρευση και την εισαγωγή του τόνου της καθημερινής κουβέντας στην ποίηση αυτής της περιόδου. Έχει επισημανθεί ακόμη ο συνδυασμός του ελεύθερου στίχου με στοιχεία από την τεχνική του υπερ-ρεαλισμού που εντοπίζονται οργανικά ενσωματωμένα στην ποίηση του Λειβαδίτη. Έχουν εντοπιστεί τα δραματικά στοιχεία που περιλαμβάνουν τα μεγάλα συνθετικά του ποιήματα, η μεταφορά της κινηματογραφικής τεχνικής στην ποίησή του, η λακωνικότητα στην επικοινωνία των μελλοθανάτων, ο χαμηλός πεζός τόνος στις επεμβάσεις του ποιητή, καθώς και η τάση του να τονίζει με νατουραλιστική ωμότητα κάποιες λεπτομέρειες.

Δεν διαφωνώ καθόλου με τις παραπάνω διαπιστώσεις, βασισμένος όμως κυρίως στην περισσότητα με την οποία εμφανίζονται διάφοροι λεκτικοί τρῶ-

1. Βλ. το ποίημα «Ποιητική», στο Γ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 162.

2. Βλ. Σόνια Ιλίνσκαγια, *Η Μοίρα μιας γενιάς*, Κέδρος, 1976.

ποι — θα τους έλεγα ποιητικούς τρόπους, στην ποίηση της πρώτης περιόδου του Λειβαδίτη, θα επιχειρήσω να τους περιγράψω με την πεποίθηση ότι η συχνή επάνοδος του ποιητή σ' αυτούς αποτελεί στοιχείο της χαρακτηριστικότητας της ποίησής του και τελικά της ποιητικής και της ιδεολογίας του¹.

Α'. Μια πρώτη διαπίστωση που προκύπτει από τη μελέτη της ποίησης αυτής είναι ότι ο Λειβαδίτης αρέσκεται στο ποίημα-ποταμό, τον ασθματικό και χειμαρρώδη λόγο, τον εξωστρεφή, όπου κυριαρχούν τα σχήματα λόγου, οι επικλήσεις, οι επαναλήψεις και κυρίως οι αποστροφές, ενώ σε επίπεδο ποιητικού κλίματος κυρίαρχα εμφανίζονται τα στοιχεία της νύχτας, της παγωνιάς, του ανέμου, του στρατοπέδου, των λαϊκών κινητοποιήσεων, των όπλων, του διάχυτου φόβου, της αγωνίας, της συντροφικότητας, της προβολής του αγωνιστή προλετάριου, της υπονόμησης του οικονομικού και πολιτικοστρατιωτικού κατεστημένου, καθώς και της αμφισβήτησης της θρησκείας και του Θεού.

1. Φραστικά η προβολή της πίστης του ποιητικού υποκειμένου υπηρετείται δραστικά από το β' πρόσωπο εκφοράς του λόγου που μορφοποιεί τον καθοδηγητικό του χαρακτήρα και τον πρωταγωνιστικό του ρόλο. Είναι τόσο συχνή η προσφυγή στο β' πρόσωπο, στην επίκληση και στην αποστροφή, ώστε, κατά τη γνώμη μου, το στοιχείο αυτό να αναδεικνύεται και να αποτελεί βασικό δομικό στοιχείο του ύφους του Λειβαδίτη και κλειδί για την προσέγγιση και την κατανόηση της ποίησής του.

Μια διαχρονική εξέταση του ρόλου και της συχνότητας της αποστροφής στην ποίηση του Λειβαδίτη δείχνει ότι εμφανίζεται κυρίαρχη στα πρώτα του έργα, στα οποία ο ρόλος της γίνεται καθοριστικός για το ύφος και τη φυσιογνωμία της ποίησής του, ενώ αραιώνει σταδιακά στην ποίηση των επόμενων περιόδων.

Οι κύριες λειτουργίες της αποστροφής στις ποιητικές συλλογές της πρώτης περιόδου εκπορεύονται από την πίστη του ποιητικού υποκειμένου και συνοψίζονται στις εξής:

1. Ο R. Barthes ορίζει την αρχή της «περισσότητας» ως την ποσοτική αφθονία των μορφών σε σχέση με τον αριθμό των εννοιών που αντιστοιχούν σε αυτές και επισημαίνει ότι η επανάληψη μιας έννοιας μέσα από διαφορετικές μορφές γίνεται για λόγους σημασίας και είναι πολύτιμη για την «αποκρυπτογράφηση του μύθου, επειδή, όπως λέει, ο επίμονος χαρακτήρας μιας συμπεριφοράς είναι εκείνος που προδίνει την πρόθεση του υποκειμένου». Βλ. R. Barthes, *Μυθολογίες - Μάθημα*, Μτφ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλ. Ράλλη, εκδ. Ράππα, 1979, σ. 215.

- α. Αποτελούν αφορμή-πρόσχημα εκφορά του λόγους¹.
 β. Κάποτε εξαγέλλουν πυκνά το περιεχόμενο του ποιήματος στον πρόλογο. Κλασικό παράδειγμα τα ποιήματα «Αν θέλεις να λήγεις άνθρωπος», «Συντροφικό τραγούδι», «Δημοτικό Β'», «Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο» κ.ά.
 γ. Συχνά αποτελούν θαυμαστική επίκληση-επιφώνηση².
 δ. Καταγγέλλουν και ελέγχουν:

«Γιατί ήρθαμε, λοιπόν, δώ πέρα, Μπιλ;
 Στάσου, λοιπόν, τι πας να κάνεις Μπιλ, Μπιλ!
 Όπου κι αν σημαδεύεις, Μπιλ, σκοτώνεις όλα τα παιδιά
 που παίζουν την τυφλόμυγα στις γωνιές του κόσμου»³.

- ε. Υποδηλώνουν ειρωνεία και σαρκασμό:

«Και πες τους, σύντροφε, δε φέρνω κανένα μήνυμα,
 Απλώς
 τον ανθρώπινο πόνο υπενθυμίζω»⁴.

Και πιο σκληρά:

«α γεννάτε γεννάτε μανάδες
 κοιλοπονάτε
 ουρλιάχτε απ' τους πόνους της γέννας
 σκίστε τα ρούχα σας και τυλίχτε μη σας κρουώσει το μωρό

1. «Και πηγαίνετε να πεθάνετε, εσείς
 που πρέπει να πεθάνετε (Ζαν Κριστώφ)».
 «και πηγαίνετε να ξεχαστείτε εσείς που πρέπει να ξεχαστείται».
 Βλ. το ποίημα «Συμφωνία αρ. 1, μέρος V» στο Τ. Λειβαδίτης, ό.π. σ. 248-253.

2. «Βόλγα κόκκινο ποτάμι,
 Βολγα, Βόλγα μαγικε...»
 Βλ. «Συντροφικό τραγούδι,» στο Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 149.

3. Βλ. το ποίημα «Οχτώ άνθρωποι βαδίζουν πάνω στη γη», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 183. Τραγική σύμπτωση αποτελεί το γεγονός ότι το συμπόσιο για την ποίηση του Τ. Λειβαδίτη, με αφορμή τα δέκα χρόνια από το θάνατό του, στο οποίο παρουσιάστηκε η ανακοίνωση αυτή συνέπεσε με τις επιθέσεις των Αμερικανών με πυραύλους εναντίον της Τεχεράνης, ύστερα από απόφαση του Μπιλ Κλίντον. Οι παραπάνω στίχοι του Λειβαδίτη αναφερόμενοι σε κάποιον Μπιλ, μοιάζουν προφητικοί και θα μπορούσαν να αποτελούν κατά κάποιον τρόπο φωνή-καταγγελία από τον τάφο του ποιητή εναντίον του πλανητάρχη Μπιλ Κλίντον.

4. Βλ. «Συμφωνία αρ. 1» Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 235.

γεννάτε γεννάτε
χρειάζεται κι άλλους νεκρούς ο πόλεμος...»¹.

στ. Αποτελούν καθοδηγητικό λόγο. Συνιστούν το πρέπον και το αρμόζον με μορφή έντονου και απερίφραστου διδακτισμού-κηρύγματος.

ζ. Προβάλλουν την αντίδραση, την αντίσταση και τελικά την εκδίκηση του υποκειμένου μέσω της ποίησης:

«Φτύστε με/ χτυπήστε με/ ποδοπατήστε με/ εγώ/κάθε βράδυ/σας εκδικούμαι/ καθώς/ γυρίζοντας αργά/ πιωμένος/ ταπεινωμένος/ πλαγιάζω αγκαλιά/ μ' ένα αηδόνι»².

Η αποστροφή, βέβαια, εντοπίζεται στην ποίηση και άλλων ποιητών της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Έχω τη γνώμη όμως ότι μόνο στην ποίηση του Μιχάλη Κατσαρού³ παρουσιάζει τη δραστική λειτουργία που συναντούμε στην ποίηση του Λειβαδίτη.

Στο Λειβαδίτη οι αποστροφές είναι πάρα πολλές, ήπιες όμως και γεμάτες κατανόηση και σεβασμό για το β' πρόσωπο:

«Θέλει να ζήσει
όπως θέλετε και σεις
.....
Και φοβάται μη γονατίσει
όπως φοβόσαστε και εσείς
.....
Κι έκοψε με τα δόντια του τη γλώσσα
όπως θα κάνατε κι εσείς»⁴.

2. Εκτός από την αποστροφή, ο Λειβαδίτης αρέσκεται να περνά συχνά από το τρίτο πρόσωπο της αφήγησης ή της περιγραφής στο πρώτο πληθυντικό δημιουργώντας την αίσθηση της ταύτισής του με τον αγωνιστή-λαό, στους αγώνες του οποίου συμμετέχει ισότιμα:

«Είμαστε εμείς που ζυμώνουμε και δεν έχουμε ψωμί
είμαστε εμείς που βγάζουμε το κάρβουνο και κρυνόμαστε.

1. «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 87.

2. «Εκδίκηση», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 405.

3. Βλ. Α. Ν. Γκότοβος, «Η λειτουργία της αποστροφής στην ποίηση του Μιχ. Κατσαρού, Δωδώνη: Φιλολογία, τ. ΚΒ' (1993), Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Ι., σσ. 123-133.

4. «Μάχη στην άκρη της νύχτας, 1952», Τ. Λειβαδίτης, ό.π. σσ. 13, 25, 26.

.....
είμαστε οι προλετάριοι»¹.

Ο ποιητής είναι η συνείδησή τους και το διακηρύσσει:

«Είμαι ποιητής
κι αποστολή μου έχω να τραγουδάω το λαό μου»².

Είναι η συνισταμένη του κόσμου του. Την αίσθηση αυτή την βιώνει συναισθηματικά, και την εκμυστηρεύεται με παράπονο στην αγαπημένη του:

«Τόσα λόγια, τόσες χειρονομίες, τόσα
πρόσωπα μέσα μου
που πια δεν είμαι εγώ
Κι εσύ, αγαπημένη, όταν με διώχνεις κλείνεις έξω
απ' την πόρτα σου έναν ολάκερο πικραμένο κόσμο»³.

Συχνά αυτή την αίσθηση της συμμετοχής και της συντροφικότητας τη μεταφέρει στους αντιπάλους, αλλά και στους αναγνώστες, εμπλέκοντάς τους ευθέως στη δράση, τους κάνει συμμετόχους, τους δημιουργεί τη συμπάθεια ή τη συνευθύνη, τους οδηγεί στην κατανόηση της αδυναμίας τους ή τους ανεβάζει στο επίπεδο του μάρτυρα, όπου το δέον εμφανίζεται επικτό, πραγματοποιήσιμο, κατακτημένο, αντλώντας αλλά και μεταλαμπαδεύοντας θάρρος κι ελπίδα:

«Κι όταν σου πουν να με πυροβολήσεις
χτύπα με αλλού
μη σημαδέψεις την καρδιά μου
Κάποιον βαθιά της ζει το παιδικό σου πρόσωπο.
Δε θάθελα να το λαβώσεις»⁴

Και σε άλλη περίπτωση γράφει:

«η μέρα είναι ακόμη μακριά
και φοβάται μη γονατίσει
όπως φοβόσαστε και σεις...»⁵.

Τέλος:

«Ο λοχαγός λέει: μίλησε
ο βούρδουλας λέει: μίλησε

1. «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 100.
2. Βλ. «Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 194.
3. «Αιώνας πολλαπλότητας», Τ. Λειβαδίτης, ό.π. σ. 428.
4. «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 118.
5. Ό.π., σ. 26.

η νύχτα λέει: μίλησε
μα η νύχτα είναι λίγη
οι σύντροφοι πολλοί
κι έκοψε με τα δόντια του τη γλώσσα
όπως θα κάνατε και σεις»¹.

3. Μια άλλη επισήμανση είναι ο αποφασιστικός ρόλος της επαναληπτικότητας του λόγου στην εμπέδωση και την προβολή της πίστης του ποιητικού υποκειμένου. Είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της ποίησης. Παρουσιάζεται άλλοτε ως σταθερή επανάληψη μιας λέξης, μιας φράσης ή ενός ολόκληρου στίχου κατά τακτά διαστήματα, όπως συμβαίνει με τις λέξεις «φυσάει», «ειρήνη», ή «στα όπλα» στο ποίημα «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου» κι άλλοτε ως σταθερή και συνεχής επανάληψη μιας λέξης όπως:

«Ω αρετή της συγγνώμης, αρετή της υπομονής,
αρετή της ανταπόκρισης...» κλπ.²

ή ενός λεκτικού τρόπου, συνήθως στην αρχή του στίχου, όπως στο παράδειγμα:

«Δεν είναι που έχασες τα πιο ωραία σου όνειρα,
δεν είναι που φύγανε το πιο ακριβά σου χρόνια
δεν είναι που....»³ κ.λ.π.

Το ίδιο επαναλαμβάνεται και αλλού:

«Φυβούνται τον ουρανό που κοιτάζουμε
Φοβούνται το πεζούλι που ακουμπάμε
Φοβούνται.....
Κι όταν μας σκοτώνουν
νεκρούς μας φοβούνται πιο πολύ»⁴.

Από τα πιο χαρακτηριστικά για την επαναληπτικότητα ενός τρόπου ποιήματα, όπου ο ποιητής φτάνει ως την κατάχρηση, είναι τα ποιήματα «Σύμβολο πίστewς» και «Δημοτικό Β'»⁵.

1. 'Ο.π. σ. 27.

2. «Καντάτα», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 297.

3. «Τα ελάχιστα», Τ. Λειβαδίτης, ό.π. σ. 396.

4. «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 69.

5. Σαράντα μαχαίρια να σε ματώσουνε
σαράντα γιατροί να μη σε σώσουν
σαράντα.....»

«Δημοτικό Β'», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 399.

Συχνά η επανάληψη εκφέρεται κυκλικά. Προεξαγγέλλεται με μια φράση το περιεχόμενο του ποιήματος, αναπτύσσεται στη συνέχεια σε περισσότερους στίχους και, τέλος, κλείνει η ενότητα ή το ποίημα με την πρώτη φράση ή στίχο. Χαρακτηριστική περίπτωση τα πολύ γνωστά ποιήματα «Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο», το «Αν θέλεις να λήγεις άνθρωπος» («Παράρτημα» σ. 121) κ.ά.

Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα η επανάληψη παρουσιάζεται ως αναδίπλωση της ίδιας λέξης ή φράσης που σπάζει τη ροή του λόγου θυμίζοντας παράπονο ή λυγμό, π.χ.:

*«Οι νικημένοι στρατιώτες, οι νικημένοι στρατιώτες
έχουν τη σιωπή της απεραντοσύνης»¹.*

Κάποτε φράσεις-κλισέ αναδιατυπώνονται με μικρές παραλλαγές - ποιήματα, τεχνική παρμένη από τη μουσική, όπου μουσικές φράσεις - μοτίβα αποδίδονται σε διαφορετικούς τόνους. Στον Λειβαδίτη αυτά τα κλισέ λειτουργούν ως αρμοί, που αρθρώνουν το ποίημα, όπως γίνεται στο ποίημα με το χαρακτηριστικό για τη μουσική προέλευση τίτλο «Συμφωνία Νο 1»:

*«Και πηγαίνετε να πεθάνετε, εσείς που πρέπει
να πεθάνετε»².*

Και ακόμη πιο καθαρά στο ποίημα «Αν θέλεις να λήγεις άνθρωπος», στο οποίο κάθε ενότητα αρχίζει και κλείνει με τον παραπάνω στίχο.

Άλλοτε πάλι η επανάληψη κλιμακώνεται για να φτάσει σε μια κορύφωση, όπως συμβαίνει στον επίλογο του ποιήματος «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου»:

*«Και πίσω τους έρχεται ο άνεμος
Και πίσω τους έρχεται ο μεγάλος άνεμος
Και πίσω τους έρχεται ο μεγάλος άνεμος βουίζοντας»³.*

Η επανάληψη κατά κανόνα εμπεδώνει την αίσθηση της διάρκειας, του ατελείωτου, που επιτείνεται και εξυπηρετείται από το ασύνδετο, πολύ συνηθισμένο σχήμα στην ποίηση του Λειβαδίτη, ενισχυμένο κάποτε αντιστικτικά από το πολυσύνδετο. Η αφήγηση και η περιγραφή της πορείας των νεκρών στο Β' μέρος του ποιήματος «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου» είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά μέρη, όπου το αίσθημα της διάρκειας επιτεί-

1. «Συμφωνία αρ. 1, μ. Ι», Τ. Λειβαδίτης ό.π., σ. 212.

2. «Συμφωνία αρ. 1, μέρος V», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 255.

3. «Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 101.

νεται και μνημειώνεται με επικές κατά παράταξη συνδεδεμένες εικόνες, στις οποίες παρεμβάλλονται συνεχόμενες ασύνδετες μακρές προτάσεις που σταδιακά κορυφώνονται με το πολυσύνδετο σχήμα και με τη βράχυσή τους μέχρι τον πυρήνα τους, το ρήμα:

«Και προχωρούσαν, και συστρέφονταν κι ανεβοκατέβαιναν και κυλλουοιάζονταν και πλήθαιναν και προχωρούσαν»¹.

4. Ο παραπάνω τρόπος με τον επικό χαρακτήρα και με τον παρατατικό τρόπο σύνταξης που θυμίζει την τεχνική των λαϊκών αφηγήσεων, εξελίσσεται και αναδεικνύεται σε βιβλικό ύφος, όπως μπορούμε να το διαπιστώσουμε στην πλατιά σύνθεση *Κατάρτα* για τρία δεκατομμύρια φορές, στα μέρη που αναφέρονται στον «άνθρωπο με το κασέτο», τα οποία παραπέμπουν ευθέως στα πάθη του Χριστού και μορφοσυμβατικά θυμίζουν έντονα τη Γενναίκα της Ζάκωθος του Σολωμού, τις 33 μέρες του Βρετανίου ή τα αναγνώσματα του 'Αξίου εστί του Ελύτη.

5. Στη δημιουργία του ίδιου αισθήματος, στην εμπέδωση της πίστης συμβάλλει γενικά ο μακροκερίδος λόγος, που κόβει κυριολεκτικά την αναπνοή, όπως συμβαίνει στο ποίημα «Σύμβολο Πίστεως», όπου 66 πλατιοί στίχοι οργανώνονται ανάμεσα σε τέσσερις τελείες. Το αίσθημα της διάρκειας δεν είναι άσχετο κατά τη γνώμη μου, με τον απείλωτο χρόνο της φυλακής ή της εξορίας, όπου η στιγμή βιώνεται ως απείλωτη διάρκεια (υποκειμενικός χρόνος) και η επαναληπτικότητα υποστασιώνει την εμμονή στην απόφαση, στην ιδέα, στην ιδεολογία, στην επιδίωξη πραγμάτωσης της ουσίας, του αλατόρθωτου:

«Επάγγελμα μου το αλατόρθωτο».

Είναι ο τελευταίος στίχος της «Αυτοβιογραφίας»².

6. Την ίδια σκοπιμότητα εξυπηρετούν και τα αναπάντητα ερωτήματα που διατυπώνονται επαναληπτικά εξυπηρετώντας τον εσωτερικό μονόλογο ή οι απανωτές αιτιολογήσεις που δίνονται εις περισσού, οι οποίες με την επαναληπτικότητά τους μεταγγίζουν πίστη, εμποδώνουν την ελπίδα και εξασφαλίζουν δυνάμεις στα πρόσωπα που αγωνίζονται να κρατηθούν στις «θέσεις» τους με τα δόντια:

1. 'Ο.π., σ. 95.

2. Τ. Λεβιθίου, ό.π., σ. 429.

7. Στην ίδια προοπτική, της εμπέδωσης και της προβολής της πίστης, στοχεύουν και οι αισιόδοξες καταλήξεις των έργων της πρώτης περιόδου που υποδηλώνουν ταυτόχρονα και μιάν αλύγιστη αποφασιστικότητα:

«Θα ξημερώσει
Μ' ακόμα είναι νύχτα σύντροφε παγωνιά»¹.

«Ο ήλιος για όλους τους ανθρώπους
η μέρα είναι κοντά
θα βαδίσουμε»² (που ακούγεται και σαν θα νικήσουμε).

«Θα ξαναβρεθούμε μια μέρα
Και τότε
όλα τα βράδια κι όλα τ' άστρα κι όλα τα τραγούδια
θάναι δικά μας».

«Κι όταν πεθάνουμε, αγαπημένη μου, εμείς δεν θα πεθάνουμε...»³

«Και προχωράμε»⁴

Είναι χαρακτηριστική η κατάληξη του έργου «Οι γυναίκες με τα αλογίσια μάτια», του 1958:

«Και πέρα στο βάθος η πόλη απέραντη, πολύβουη
κατάφωτη, αμφιθεατρική, σαν ένα αρχαίο γιγάντιο στάδιο
όπου οι δειλοί δεν έχουν θέση».⁵

Και στην Καντάτα του 1960, συνοψίζοντας την περίοδο της πίστης ο ποιητής θεμελιώνει το αίσθημα της παντοδυναμίας στην ανθρώπινη βούληση που τροφοδοτείται από μιαν ακλόνητη πίστη.

Μιλάει «ο ποιητής» που, κατά τη σκηηνική οδηγία, «κατεβαίνει και έρχεται πολύ μπροστά στο προσκήνιο»:

«Γιατί, αλήθεια φίλοι μου, πέστε μου, τι άλλο είναι, λοιπόν η παντοδυναμία
απ' την απέραντη τούτη δίψα. Νάσαι τόσο πρόσκαιρος, και να κάνεις

1. 'Ο.π., σ. 39.

2. 'Ο.π., σ. 43.

3. «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 77.

4. «Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο», Τ. Λειβαδίτης, ό.π. σ. 201.

5. «Οι γυναίκες με τα αλογίσια μάτια», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 291.

όνειρα
τόσο αιώνια!»¹.

Β'. Η υποχώρηση της πίστης. Η περίοδος της αμφιβολίας. (Άρση).

Όμως με την «25 Ραψωδία της Οδύσσειας» φαίνεται να υπονομεύεται η αισιοδοξία, να κλονίζεται η πίστη και να υποχωρεί η ελπίδα:

1. Ο ποιητής αλλάζει ποιητικό και ιδεολογικό κλίμα αρχίζοντας με έναν απολογισμό - περιγραφή του σαθρού κοινωνικού περιβάλλοντος:

«Έζησα σ' έναν κόσμο αλλόκοτο.
Απλώνοντας στους άλλους ένα χέρι
ακρωτηριασμένο από τη δυσπιστία,
τρώγοντας ένα φωμί
νεκρό,
δολοφονημένο απ' την ταπείνωση...»²

Αποτέλεσμα αυτής της υποχώρησης της πίστης είναι και η αναθεώρηση της ποιητικής. Έτσι ο ποιητής επαναξιολογεί το μέχρι τώρα ποιητικό του έργο απαξιωτικά:

«-θηρία που κάθε νύχι
τους ήταν και μια γυναίκα
και μεγάλα σαρκοφάγα αισθήματα
που μου μασήσαν τα πλεμόνια, το σηκότι,
την καρδιά,
κι ύστερα φτύσαν πάνω στο χαρτί
μερικά απομεινάρια
λέξεων».

Και καταλήγει απαισιόδοξα:

Ο παλιός νεροχύτης της μητέρας μου
έγειρε πάνω στον αστερισμό της Λύρας
κι έκλαψε.
Οι πλύστρες στο βάθος, πλέναν τώρα το φως
μέσα στην πίκρα των γενναίων»³.

1. «Καντάτα 1960», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 343.

2. «Ραψωδία 25η», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 349.

3. Ό.π., σ. 360.

Τόσο το ποίημα «Ο παντοκράτωρ» με την αυτοκαθαίρεση του Θεού και την αντικατάστασή του από τον Άνθρωπο, όσο και το «Σύμβολο πίστεως» σηματοδοτούν με αντιφατικό τρόπο αυτή τη μεταβολή που, τελικά, συνοψίζεται στο ακροτελεύτιο άρθρο του ποιήματος «Σύμβολο πίστεως»:

*«πιστεύω και σε εκείνα που δεν πιστεύω
Αμήν»¹.*

2. Από το άλλο μέρος η «Βιογραφία» δίνει αυτή τη μεταβολή σαν διέξοδο από τη διαρκή αναβλητικότητα του ποιητικού υποκειμένου:

*«Πρέπει οπωσδήποτε, ν' αλλάξω ζωή, αλλιώς
είμαι χαμένος.*

.....

*Τότε αλήθεια, ίσως φτιάξω κάτι, ίσως μάλιστα και κάτι το
μεγάλο
όπως ονειρευόμουν από παιδί...»².*

Αλλά και στο «Ποίημα» ο Λειβαδίτης επανεξετάζει τη μέχρι τότε στάση του ποιητικού υποκειμένου και διατυπώνει νέους προβληματισμούς αναθεωρητικού χαρακτήρα και έντονης αυτοκριτικής:

*«Έτσι χόρτασα στη ζωή μου: με νεκρούς, ταπεινώσεις, ποιήματα,
χρονολογίες από παλιές καταστροφές κι οράματα απο αυριανές επαναστάσεις»³.*

3. Η αγωνιστικότητα, όπως και η ρητορικότητα του ποιήματος - ποταμού, ο κηρυγματικός λόγος, αποτελούν πλέον παρελθόν. Παραχωρούν τώρα τη θέση τους σε μια ποίηση γεμάτη περίσχεψη και πυκνότητα, χωρίς τα υφολογικά χαρακτηριστικά που περιέγραψα παραπάνω. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα:

*«Γιατί, αλήθεια, ξέχασα να πω, ότι από καιρό τώρα ήμουν
δοσμένος σε μια μεγάλη υπόθεση-τόσο μεγάλη, θέ μου, που νάχει
τόπο ακόμα και για τους πιο ηλίθιους...»⁴*

1. «Σύμβολο πίστεως», Γ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 375. Πρβλ. και ένα μεταγενέστερο επίγραμμα του ποιητή με τον εύλωτο τίτλο «Πείρα αιώνων»:

«Γι' αυτό σου λέω, μην κοιμάσαι: είναι επικίνδυνο. Μην ξυπνάς θα μετανιώσεις».

Γ. Λειβαδίτης, ό.π. τ. τρίτος, σ. 309.

2. «Βιογραφία», Γ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 384.

3. Ω. το «Ποίημα», Γ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 391.

4. Ό.π., σ. 392.

«Τέλος, για να μην τα πολυλογώ, αφού έζησα όλο το μαρτύριο της ελπίδας, έφτασα στο πιο απάνθρωπο έγκλημα: να πιστέψω τους ανθρώπους».

«Τότε, λοιπόν, γιατί απαγορεύεται σ' έναν επαναστάτη, ν' αυτοκτονήσει.»¹

Η απουσία του ερωτηματικού από τον τελευταίο στίχο του ποιήματος μαρτυρεί την αποφασιστική κίνηση του ποιητικού υποκειμένου από τον κηρυγματικό εξωστρεφή επικοινωνιακό λόγο προς τον εσωτερικό μονόλογο και την αυτοκριτική.

4. Ίσως, στην ίδια προβληματική του «εγκλήματος της πίστης» ή, καλύτερα, της ευπιστίας προς τους ανθρώπους, να εντάσσεται και το παρακάτω ποίημα που δημοσιεύεται αντικριστά προς το προηγούμενο, με τίτλο εξαιρετικά διάφανο:

«1949 μ.Χ.».

Το ποιητικό υποκείμενο μπροστά στην κρίση που περνά η επανάσταση δέχεται να ξαναφύγει για το μέτωπο ουσιαστικά αχέφαλο, χάρη στην ευπιστία του στους ανθρώπους, τους επικεφαλής:

«Δέχτηκα, λοιπόν,

να μου αλλάξουν το κεφάλι, που ήταν κόσκινο απ' τις σφαίρες,

μ' ένα σιδερένιο, που μου βίδωσε στους ώμους

ένας ψηλός ξερακιανός γιατρός, που επαναλάμβανε αδιάκοπα:

«Θανμάσια, όλα πάνε θανμάσια»².

Το πόσο «θανμάσια πήγαιναν όλα» αποκαλύπτεται με σαρκαστικό τρόπο στους δύο τελευταίους στίχους που αποτελούν τον επίλογο του ποιήματος:

Βέβαια, όπως είναι γνωστό, οι προδοσίες και τα λάθη τσάκισαν την επανάσταση. 'Ημουν εικοσιεφτά χρονών»³.

Η τελευταία πρόταση που αποκαλύπτει την ηλικία του ποιητή (1949-1922=27) θεμελιώνει τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα αυτής της ποίησης, που δεν επιδέχεται παρερμηνείες.

Στην ίδια αυτοκριτική διάθεση κινείται και το «Μάθημα Ιστορίας», όπου ο ποιητής, με βάση την ιστορία, φαίνεται να προχωρεί από το πάθημα στο μάθημα:

1. 'Ο.π., σ. 392.

2. Βλ. «1949 μ.Χ.», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 393.

3. 'Ο.π., σ. 393.

«Στο βάθος του χρόνου ήμουνα πίθηκος.
 Ύστερα ανακάλυψα τα εργαλεία
 Πολέμησα σταυροφόρος στην Ιερουσαλήμ
 βίασα γυναίκες κήρυξα την ισότητα, με σταύρωσαν.
 «Τον Οχτώβρη του 17 έκλαψα από ατέλειωτη ευτυχία
 Τώρα με τα κουρέλια που μου απόμειναν
προσπαθώ να φτιάξω ένα ομοίωμα ανθρώπου».¹

Στο πολύ πυκνό αυτό ποίημα δεν βρίσκεται κανένα από τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν την ποίηση της πίστης, όπως τα περιγράψαμε παραπάνω. Εδώ υπάρχει μια κάθετη διχοτομία, μια τομή ανάμεσα στο μακρό ηρωικό παρελθόν και στο ισχνό παρόν, το «τώρα», ενώ απουσιάζει παντελώς η χρονική διάσταση του μέλλοντος. Τα ρήματα, φορείς της χρονικής διάρκειας και της δράσης, είναι άκρως αποκαλυπτικά:

Στο βάθος του χρόνου ήμουνα. Ύστερα ανακάλυψα, πολέμησα, βίασα, κήρυξα, με σταύρωσαν, έκλαψα/ τώρα προσπαθώ.

Και κάτι ακόμα. Φαίνεται να έχει καταρρεύσει η πίστη στην παντοδυναμία του ανθρώπου, αφού από τον πίθηκο δεν έχει φτάσει ακόμη η Ιστορία στον άνθρωπο, αλλά η προσπάθεια αποβλέπει μετριοπαθέστατα σε ένα ομοίωμα ανθρώπου.

5. Στο ίδιο ψυχολογικό κλίμα της αμφιβολίας και της υποχώρησης, ένα πέρασμα από τα ψηλά στα χαμηλά, κινείται το ποίημα «Τα ελάχιστα». Περιγράφει με τραγικότητα την ιδεολογική περιπέτεια και το κόστος της ευπιστίας του ποιητικού υποκειμένου, στο οποίο δεν έμεινε τελικά τίποτε από το ιδεολογικό του οπλοστάσιο. Άρκεσε γι' αυτό μια μικρή τρύπα, η ρωγμή της αμφιβολίας:

«Δεν είναι που έχασες τα πιο ωραία σου όνειρα.
 Δεν είναι που φύγανε τα πιο ακριβά σου χρόνια.
 Δεν είναι που είδες, όχι, τους τελευταίους σου φίλους
 να σε προδίδουν ή να λιποταχτούν. Ετούτη η τρύπα είναι
 φριχτή
 στον τοίχο που με κόπο είχες σηκώσει, νύχτα άγρυπνος,
 ρημάζοντας τα χέρια και τα χρόνια σου
 στις πέτρες-τοίχο, για να σε κρύβει απ' την αμείλιχτη αδια-
 φορία του κενού.

1. Η υπογράμμιση δική μου. Βλ. «Μάθημα ιστορίας», Γ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 395.

*Και τώρα μια μικρή τρύπα, σχεδόν αόρατη, απ' όπου μπαίνει
αθόρυβα κι ανέκκλητα
όλο το ψύχος της μεγάλης ματαιότητας»¹.*

Για τον Λειβαδίτη πια δεν «φυσάει, μόνο, στα σταυροδρόμια του κόσμου», αλλά και στην καρδιά και την ψυχή του, όπου εισδύει «αθόρυβα και ανέκκλητα όλο το ψύχος της μεγάλης ματαιότητας»².

Γι αυτό και στο ποίημα «Από μέρα σε μέρα», διαφαίνεται η έντονη απογοήτευση που κατακλύζει το ποιητικό υποκείμενο και το σπρώχνει προς το αδιέξοδο:

*«Έτσι κάθε μέρα που ξυπνάς με την πικρή και αόριστη απόφαση:
αν έπεφτα από το παράθυρο;
Και κάθε βράδυ κοιμάσαι μ' έναν θησαυρό: αυτήν την πολυ-
σήμαντη αυριανή σου μέρα»³.*

Ακόμη και «επιτύμβιο» γράφει ο ποιητής, στο οποίο αποτυπώνει τη θλίψη για ό,τι απόμεινε από ένα ξεπεσμένο άνθρωπο:

*«Εδώ σ' αυτό το μνήμα κείται κάποιος
που ο φόβος οι άλλοι τι θα πουν, κι η ματαιοδοξία ν' αρέσει
τόσο του κλέψανε ό,τι είχε πιο δικό του
ώστε, σχεδόν, δεν κείται εδώ κανείς»⁴.*

6. Παρά ταύτα, ο ποιητής διατηρεί εσωτερικές δυνάμεις που δεν του επιτρέπουν να φθάσει στον πυθμένα του βάραθρου της απαισιοδοξίας. Η αμφιβολία τον βασανίζει διαρκώς. Οι αντιφάσεις και οι αναιρέσεις είναι εμφανείς σε διάφορα ποιήματα, όπως και στην περίπτωση της διαδοχής δύο ποιημάτων με αντιφατικό τίτλο: «Ο διάλογος είναι αιώνιος», και αμέσως στην άλλη σελίδα «Ο διάλογος δεν είναι αιώνιος». Εμφανίζονται τώρα θέματα βιβλικά, όπως τα ποιήματα «Γένεσις», «Ήδη όζει», «Περιπλανώμενος Ιουδαίος», «Τετέλεσται» κλπ.

Η απώλεια του προσανατολισμού, η ιδεολογική σύγχυση, το αβέβαιο, η αντιφατικότητα της ζωής και της λειτουργίας των θεσμών μορφοποιούνται

1. Βλ. «Τα ελάχιστα», ό.π. σ. 396. Πβλ. και «Έζησα μέσα στη ματαιότητα και πάνω στον ωκεανό...».

2. *Μικρά κι ανήλιαγα στενά και σπιτια χαμηλά μου, βρέχει στη φτωχογειτονιά βρέχει και στην καρδιά μου*, είναι κάποιοι από τους ωραιότερους στίχους του Λειβαδίτη που μελοποίησε ο Θεοδωράκης.

3. «Από μέρα σε μέρα», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 403.

4. Βλ. το «Επιτύμβιο», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 404.

με τρόπο μοναδικό στα ποιήματα «Δίκη», «Δολοφονία οργανωμένη», «Αιώννας εμπορλού», «Αιώννας πολλαπλότητας», «Ο άλλος», «Απόντες», «Μια νέα αρχή», «Τέχνη» κ.λπ.

Παραθέτω αυτό που κατά τη γνώμη μου είναι το πιο αποκαλυπτικό κείμενο γι' αυτή την ψυχολογία της σύγχυσης:

*Πρόδωσες: θάνατος, ακούστηκε η αμείλιχτη φωνή της δικαιοσύνης.
'Ένα κύμα ανακούφισης πέρα πάνω απ' το πλήθος. Μακριά ακούστηκαν
καμπάνες,
ίσως ακόμα και βελάσματα. Μα πάλι όλα πάψανε ξαφνικά
σα βγήκε η δεύτερη απόφαση. Δεν πρόδωσες:
θάνατος, ακούστηκε ξανά η αμείλιχτη φωνή της δικαιοσύνης.
Κι άρχισε τότε η μια απόφαση ν' ακολουθεί την άλλη.
Μίσσησες: θάνατος. Αγάπησες: θάνατος. Αρνήθηκες: θάνατος. Υπάκουσες
θάνατος.
Και περνούσαμ' ένας ένας μπροστά απ' τους δικαστές που ύστερ' απ'
την στερεότυπη, μικρή διαδικασία
βγάζανε την απόφαση. Δείλιασες: θάνατος. Τόλμησες: θάνατος.
Αδίκησες: θάνατος. Συγχώρεσες: θάνατος.
Και γυρίζαμε στα σπίτια μας και στο ζεστό μας δείπνο
ήσυχα πως ξοφλήσαμε το χρέος μας
μ' αυτή την καταδίκη»¹.*

Γ'. Το πέρασμα στην ωριμότητα. (Σύνθεση).

Κι όμως όλη αυτή η μεταβολή του ψυχολογικού και ιδεολογικού κλίματος στην ποίηση του Λειβαδίτη αντί να τον οδηγήσει στην παραίτηση, τον οδηγεί στο λυρισμό και στην ουσία της ποίησης, μακριά από τη ρητορεία της πρώτης περιόδου. Η έμπνευση τιθασσεύεται, το νόημα πυκνώνει, οι κραυγές σβήνουν, οι τόνοι χαμηλώνουν και η ποιητική του προοιωνίζεται την εξέλιξη που θα έχει ο ποιητής στο μεταγενέστερο έργο του. Η ωριμότητα είναι ήδη πραγματικότητα. Στο ποίημα «Τέχνη» μας δίνει τη νέα του ποιητική, την κατακτημένη με καιρό και με κόπο και με έντονη εσωτερική διαπάλη:

*«Τις νύχτες έκλαψα
συνθηκολόγησα τις μέρες, αδιάκοπη πάλη μ' αυτόν τον δαίμονα
μέσα μου
που τα ήθελε όλα, τούδωσα τις πιο γενναίες μου πράξεις, τα
πιο καθαρά μου όνειρα*

1. Τ. Λειβαδίτης, Τα ποιήματα, ό.π., σ. 417-418.

και πείναγε...

.....

Βούλιαξα σε μικροζητήματα
 φιλονίκησα για μιας σπιθαμής θέση, κατηγόρησα
 έκανα το χρέος μου από υπολογισμό, και την άλλη στιγμή
 χωρίς κανείς να μου το ζητήσει
 έκοψα μικρά-μικρά κομμάτια τον εαυτό μου και τον μοίρασα
 στα σκυλιά,
 Τώρα κάθομαι μες στη νύχτα και σκέφτομαι, πως ίσως πια
 μπορώ να γράψω
 ένα στίχο αληθινό»¹.

Έτσι εξοπλισμένος με τη νέα του εμπειρία στους «Τελευταίους» του 1966, ένα σχεδιάσμα τραγωδίας, συμμετέχει ισότιμα στον προβληματισμό ως ένας ποιητής που θέτει και απαντά στο κρίσιμο ερώτημα για την ποίηση με τον εξής τρόπο:

«Κι η ποίηση; Η ποίηση - ένας
 τρόπος
 για να πεθαίνεις όλο και πιο δύσκολα κάθε μέρα»².

Η τέχνη, η ποίηση στην προκειμένη περίπτωση, γίνεται τελικά το καταφύγιο και η σωτηρία για το ποιητικό υποκείμενο. Η νέα αυτή κατάφαση της ζωής μέσω της τέχνης θα συνοδεύσει τον Λειβαδίτη μέχρι την τελευταία του ποιητική στιγμή, όταν, ανακεφαλαιώνοντας, θα συνοψίσει ολόκληρη τη ζωή του με το κύκνειο άσμα του:

«αλλά τι σημασία έχουν τα ονόματα αφού είμαστε όλοι ξένοι και το
 σκοτάδι γιατί έρχεται καθώς νυχτώνει
 αν όχι για να κρύψει κάποια μεγάλο μυστικό.
 Ω απέραντη νοσταλγία για κάτι που ποτέ δεν ζήσαμε
 κι όμως αυτό υπήρξε όλη η ζωή μας...»³.

1. Βλ. το ποίημα «Τέχνη», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 442.

2. «Οι τελευταίοι», Τ. Λειβαδίτης, ό.π., σ. 462. Ο Λειβαδίτης, εραστής όλο και πιο πολύ του απολύτου και αναζητητής του ανεκπλήρωτου, θα καταλήξει με τον εξής στίχο στο γνωστό ποίημά του «αντίο»:

«Όλα τελειώνουν κάποτε. Λοιπόν, αντίο! Τα πιο ωραία ποιήματα
 δε θα γραφτούν ποτέ». Βλ. Τ. Λειβαδίτης, Τα Ποιήματα, τ. τρίτος, ό.π.

σ. 255.

3. Βλ. το κείμενο αρ. 16, «Η μεγάλη νοσταλγία», στο τελευταίο του έργου «Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα», Τ. Λειβαδίτης, τ. τρίτος, ό.π., σ. 409.

